

Лапшин С. Функціонування правління гетьманського уряду в Україні в 1734-1750 рр. в контексті інкорпораційної політики Російської імперії / Сергій Лапшин // Матеріали науково-практичної конференції «Україна – на шляху до Незалежності» м. Корсунь-Шевченківський 6 грудня 2017 р. – Корсунь-Шевченківський, 2017.

*Сергій Лапшин
м. Вінниця*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНІ В 1734-1750 РР. В КОНТЕКСТІ ІНКОРПОРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. У статті на основі аналізу комплексу джерел та літератури проаналізовано українську політику Російської імперії у 30-50-х рр. XVIII ст., особливості ліквідації інституту гетьманства та створення колегіального органу – Правління гетьманського уряду. Визначено компетенції ПГУ та його заходи щодо підпорядкування державною системою Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду.

Державотворчі процеси, які відбуваються в умовах глибокої ціннісно-нормативної кризи в сучасній Україні, потребують історичних досліджень як фактору формування національної свідомості, створення сучасної системи духовних і культурних цінностей, утвердження гуманістичних ідеалів, відродження духовної спадщини народу.

За умов становлення державно-правових інститутів України неухильно зростає інтерес до утворення та розвитку національної держави українського народу XVIII ст. Адже між державно-правовими явищами України, які віддаляють понад три століття, існує об'єктивний історичний зв'язок.

У XXI століття Україна ввійшла незалежною, самостійною державою. Нові історичні реалії вимагають адекватного осмислення всіх етапів її розвитку, включаючи відносини із Російською федерацією. В наш час, як і в середині XVIII ст., Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади. Тому слід врахувати минулий історичний досвід державного будівництва. Необхідно об'єктивно переосмислити сутність, характер і наслідки тих державних

перетворень, що сталися в органах влади України в другій чверті - середині XVIII ст. Такий аналіз сприятиме усвідомленню логіки сучасних державно-правових явищ, історично обумовленому прогнозу перспектив реформування державного апарату України.

Період другої чверті–середини XVIII ст. характеризується як особливий в історії України. О.Оглоблін називав його найбільш політизованим періодом української історії, коли відбулося підпорядкування державного устрою України Російській імперії. З.Когут називає його періодом посилення інкорпораційного імперського наступу з метою подолання українського типу регіоналізму та самоврядування, імперськими структурами російської держави відповідно до камералістських концепцій „добре впорядкованої держави” [1, с.117].

Архівні документи свідчать, що уряд Російської імперії та особисто Анна Іоанівна, оцінюючи державний устрій Гетьманщини відповідно до ідеї „добре впорядкованої держави”, зазначала, що „в Малоросії міцно вкорінилася велика кількість непорядків, змішання військового та цивільного управління” [2, с.22]. Російська концепція абсолютиської імперської влади суперечила принципам державного управління Гетьманщини, заснованим на демократичних засадах військово-козацької системи. В російській державі, де влада імператора була необмеженою, не існувало місця територіальним привілеям, магдебурзькому праву або Литовському статуту, які були основою української держави. Крім того, заходи Д.Апостола щодо зміцнення політико-правових й соціально-економічних засад автономії Гетьманщини викликали негативну реакцію російського уряду.

Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася традиційними факторами. В першу чергу, це російська історична традиція, за якою Україна розглядалася як невід’ємна складова Російської імперії. Це право офіційні петербурзькі кола виводили з власного бачення історії України, за яким український народ та його територія розглядалися як споконвічно російські, але були відмежовані через слабкість київських князів. Тому, як свідчать архівні матеріали, уряд Анни Іоанівни поставив за мету „приєднати Малу Росію, як істинно російську територію до своєї матері”.

Незважаючи на обмежені прерогативи гетьмана Д.Апостола щодо адміністративно-політичної влади, фінансів та судочинства, уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одночасно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д.Апостола. Зауважимо, що ліквідація гетьманської форми правління була послідовним кроком у політиці обмеження політичної автономії Гетьманщини, яку проводила імператриця Анна Іоанівна. В ході її реалізації бралися до уваги існування можливості автономістського опору генеральної старшини та полковників, а також неминучість війни з Туреччиною. В політичних заходах російського уряду помічається поінформованість й обізнаність у справах України-Гетьманщини: ще за життя Д.Апостола, було заплановано ліквідувати інститут гетьманства, розроблено форму устрою та повноваження запланованого керівного органу і проведено підбір осіб, яких можна було призначити на ключові державні посади.

Після смерті гетьмана Д.Апостола управління Україною-Гетьманщиною було передано Правлінню гетьманського уряду (Далі: ПГУ) – органу який як за назвою, так і за змістом було вдалою спробою російського царату інкорпорувати Україну-Гетьманщину. Водночас, події навколо смерті гетьмана показали, що українці не хочуть віддавати права управління. Тому росіяни „присутствіє ГВК” - колективного гетьмана - не ліквідували, а зберегли під назвою ПГУ з включенням російських офіцерів на чолі з генерал-лейтенантом князем О.Шаховським. Так в очах українського суспільства влада залишалася незмінною, легітимною, а старшини змушені були підкоритися тиску і погодитися на безпосередню участь російських урядовців в управлінні державно-суспільними справами.

В ході державних реформ ПГУ втілювало ряд заходів, запланованих урядом Російської імперії, спрямованих на встановлення контролю над центральними та місцевими органами влади, уніфікацію українського діловодства й судочинства відповідно до загальноросійських зразків.

Створення ПГУ після заснування I Малоросійської колегії було наступним кроком у напрямку обмеження автономії України, проявом політики національного гноблення, яку ще більше посилив царизм у другій чверті XVIII ст. З часом саме ім'я України царський уряд вивів з обігу, замінивши його спочатку Малоросією, а

згодом і Південно-Західною Росією. Робилося це з метою викорінення ідей окремішності українського народу. При цьому уряд імператриці Анни Іоаннівни розумів, що здійснює ризиковані політичні кроки в умовах ускладнення зовнішньополітичного становища Російської імперії, зокрема, наближення російсько-турецької війни, але розраховував, що завуальовані кардинальні зміни в управлінні Гетьманщиною не загрожуватимуть його державницьким позиціям. До того ж, український народ, стомлений безконечними війнами й деморалізований політикою терору імператора Петра I, був не в змозі активно реагувати на ці зміни. Національна еліта в особі старшини, не менш деморалізована, була привернута "царськими милостями" - маєтностями, чинами й привілеями, наданням наближеним старшинам прав російського дворянства тощо [6, с. 41].

Ліквідація інституту гетьманства та запровадження державної установи імперського зразка на засадах камералізму було протиправним актом уряду імператриці Анни Іоаннівни, адже це суперечило традиціям та нормативним актам між Україною та Російською імперією. Заявлений під час створення як тимчасовий орган, який буде працювати до обрання нового гетьмана, ПГУ, натомість, розпочало заходи інкорпораційного характеру [5]. Зокрема, ПГУ перебрало на себе повноваження гетьмана та розпорядчої частини Генеральної Військової Канцелярії (Далі - ГВК) (відсторонило українську старшину від реального управління країною, надавши лише дорадчих функцій), перетворення ГВК на технічну установу, підпорядкування Генеральної Скарбової канцелярії (Далі - ГСК), регулярні звіти ГСК перед ПГУ та Сенатом, призначення до Генерального Військового суду (Далі - ГВС) трьох великоросійських членів. Крім того, ПГУ після ліквідації гетьманства стало Верховним судовим органом в Україні, апеляції на рішення якого можна було подавати лише до Сенату, „однак звертатися не безпідставно, а з конкретними доказами образ, а не заради своїх пустих забаганок” [8].

Адміністративно-політичний характер функціонування ПГУ визначала „Інструкція Її Імператорської Величності, якою необхідно керуватися Правлінню Гетьманського уряду до майбутнього обрання гетьмана”, видана 31 січня 1734 р. Зазначена інструкція проаналізована у §2.1. „Ліквідація в Україні гетьманської

форми правління”. Вона яскраво свідчить про обмеження автономії України внаслідок скасування гетьманства та заснування вищого державного органу – ПГУ, який за своїми повноваженнями та організацією копіював установи Російської імперії.

Крім інструкції, голові ПГУ була надіслана імператорська грамота для розсилки в полкові канцелярії та оголошення українському народу. У ній імператриця гарантувала обрання нового гетьмана, зазначаючи, що ця особа повинна бути вірною „...Нам і Нашим підданам, щоб як за зради попередніх гетьманів та останнього проклятого зрадника І.Мазепи, не могло виникнути ніяких розорень”. Тому з метою недопущення розладу в управлінні Гетьманщиною, Анна Іоанівна наказувала „...до обрання гетьмана, створити в Малій Росії Правління у складі 6 осіб...”. У своїй роботі зазначений колегіальний орган повинен був керуватися наказами імператриці та „Рішучими статтями” Д.Апостола. Завершувалася зазначена грамота запевненнями імператриці Анни Іоанівни у „материнському піклуванні” та непорушності споконвічних прав українського народу [8].

З метою більшої дискредитації інституту гетьманства в очах українського народу, інструкція вимагає: „...всіма можливими засобами запевняти малоросійський народ, що за гетьманів партикулярними маєтками здійснювалися зловживання: як у відбиранні маєтностей, так і в нагородженні ними. А тепер Ми маємо намір милостиво нагородити маєтностями наших вірних малоросіян за службу та їхню вірність”.

Реальні наміри Російської імперії щодо змін в державному устрої Гетьманщини розкривалися в таємному наказі князеві О.Шаховському, датованому 31 січня 1734 р.: „...Після отримання відомостей про смерть гетьмана Д.Апостола, ми провели нараду щодо відомого Вам наміру ліквідувати гетьманство. Результатом стало рішення сформувавши Правління гетьманського уряду у складі шести осіб: з великоросіян та малоросійської старшини під керівництвом генерального обозного Я.Лизогуба. Тому Вам необхідно підібрати двох українських старшин, і надіслати нам свою думку кого з великоросіян Ви вважаєте гідними для призначення до ПГУ. З малоросійської старшини, крім генерального

обозного Я.Лизогуба, Ми вважаємо достойними Андрія Марковича та Іван Мануйловича. Якщо Ви про них нічого підозрілого та ворожого до Російської імперії не знаєте та вважаєте достойними, то призначте їх в уряд до нашого наказу”. Окремо в наказі зазначається: „...в Нашій грамоті та інструкції зазначено, що ПГУ створено до обрання гетьмана. Це здійснено для того, щоб малоросійський народ не мав ніякого сумніву і не протидівав Нам...”. Крім того, російська імператриця надала О.Шаховському право замінити росіян-генеральних суддів: „...потрібно, щоб судді були правдиві та чесні, щоб малоросійський народ був задоволений їх правосуддям та звикав до великоросійського правління” [5].

Такі запевнення були розраховані на здобуття прихильності старшини та українського населення до новоутвореного державного органу і супроводжувалися наглядом князя О.Шаховського, щоб старшина не просила виборів гетьмана і не надсилала для цього чолобитних, як це було після смерті І.Скоропадського.

За особливостями організації, функціонування, складом ПГУ мало всі основні ознаки імперських державних органів - побудований на засадах камералізму, запозичених ще Петром I у Швеції і відновлених імператрицею Анною Іванівною.

Функціонування новоствореного органу визначалося наказами та інструкціями Кабінету Її Імператорської Величності, Сенату та положеннями Генеральному регламенту, Військового статуту. Останні ПГУ мало в неповному обсязі, що викликало чимало труднощів у процесі управління Гетьманщиною. Вирішення питань, які не були визначені в зазначених нормативних актах, покладалося на особисту думку Голови ПГУ - представника російського уряду.

Діяльність ПГУ сприяла розповсюдженню в державних органах Гетьманщини діловодських норм і традицій Російської імперії. Цей процес характеризується цілеспрямованою політикою імперської адміністрації на залучення державних органів Гетьманщини до загальноімперського державного механізму.

Першочерговими заходами російського уряду в Гетьманщині, зважаючи на невідворотню війну з Туреччиною, стали зміни у фінансовій сфері. Зокрема, заборона ГСК витратити гроші без дозволу Сенату, витрата прибутків в повному

обсязі на утримання російського війська та ведення війни, особливості податкової, монетарної та торговельної політики яскраво засвідчують її фіскальний характер.

Російський уряд за допомогою ПГУ продовжив процес поглинання українського господарства та торгівлі. Системний аналіз заходів ПГУ в торговельній сфері свідчить про утиски російським торговельним капіталом українського.

В зазначений період продовжувався процес систематизації прав України, в якому найбільше була зацікавлена старшинсько-шляхетська верхівка, яка бажала передусім зміцнення власних прав, а також відновлення автономного статусу України у складі Російської імперії. Ідея кодифікації була підтримана російським урядом, який плекав надію наблизити правову систему України до існуючої в Росії. Однак, Звід в кінцевому підсумку передбачав певне самоуправління Лівобережної України, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через це він так і не був санкціонований верховною владою Російської імперії [3, с.163].

Щодо призначення на посади у Вищі державні органи влади, то за часів функціонування ПГУ, на них призначали тільки осіб, лояльних до російської влади. Призначення на посади до ПГУ, ГВС, КМЗ), генеральної старшини та полковників перебувало в компетенції Сенату за поданням Голови ПГУ. Щодо нижчих державних службовців - полкової старшини, сотників та сотенної старшини, то їх призначав і звільняв Голова ПГУ одноосібно [3, с.267].

Фактично відбулася заміна українських урядовців російськими офіцерами в державних органах України-Гетьманщини. При цьому, росіяни завжди мали перевагу над українцями, права яких принижувалися, а, найчастіше, взагалі ігнорувалися.

Таким чином, ПГУ було засобом нейтралізації державницьких змагань провідних кіл українських адміністраторів шляхом заміни українських урядовців державних органів України-Гетьманщини – старшин, полковників іноетнічними російськими військовими та чиновниками.

Діяльність ПГУ призвела до втрати Україною-Гетьманщиною свого державного змісту і перетворення її *de jure* і *de facto* на автономну провінцію.

Реформи, проведені після воцаріння Єлизавети Петрівни в 1741 р. та обрання в 1750 р. гетьманом К.Розумовського, ліквідували окремі радикальні реформи, однак, в цілому, найважливіші інкорпораційні досягнення було збережено. Соціально-економічні поступки Російської імперії носили тактичний характер і були обумовлені складним економічним становищем України-Гетьманщини внаслідок Російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Вони не означали зміни загального курсу, визначеного Петром I та Анною Іоанівною.

Зміни в українській політиці Російської імперії у 1740-1750 рр., зокрема, ліквідація ПГУ та відновлення інституту гетьманства, були визначені рядом факторів. Зокрема, особистими симпатіями імператриці Єлизавети Петрівни до України; сильною позицією старшин, які прагнули відновити інститут гетьманства; загрозливим зовнішньополітичним становищем Російської імперії на півдні та загрозою війни з Прусією; наростанням незадоволення українців своїм економічним становищем; необхідністю відновити економічний потенціал України з метою його використання в імперських цілях.

Реформи політико-адміністративного устрою України-Гетьманщини в 1734-1750 рр. охопили всі галузі політичного життя – органи державної влади, суд та судочинство, фінансові та соціальні відносини. Вони призвели не лише до змін в політично-адміністративному та суспільно-політичному устрої Лівобережної України, але й забезпечили передумови для процесу подальшої асиміляції й остаточної інкорпорації України до загальноімперського організму.

Джерела та література

1. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760 – 1830) / З.Когут. – К., 1996. – 317 с.
2. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / М.Драгоманов. – Львів, 1909. – 54 с.
3. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М.Грушевський. – К., 1991. – 400 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в 2 половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996. – 223 с.
5. Інститут Рукописів Центральної Національної Бібліотеки України ім.Вернадського. – Ф.І. – Спр.60341 „О смерти Д.Апостола”; Центральний Державний Історичний Архів України (Далі - ЦДІА України). - Ф.51. - Оп.3. - Спр.8826 „Указ Анни Іоанівни про вирішення окремих питань управління Лівобережною Україною”.
6. Матушевский Ф. Сборник Императорского Русского Исторического Общества //Киевская старина. – 1901. - №7/8. – С.29-47.

7. Сборник Русского Императорского Общества. - Т. 108. - Док. № 6608 „Именной, данный генерал-лейтенанту, князю Шаховскому. Об оставлении в Глухове Канцелярии Министерскаго Правления по прежнему и о делах Войсковой Генеральной Канцелярии подлежащих” 31 июля 1734. – С.390.
8. ЦДІА України. - Ф.51. - Оп.3. - Спр.4871 „Справа про призначення до ГВС кн.Андрія Борятинського та про його утримання із зборів Лівобережної України”. - 3 березня 1738 р.

Sergij Lapshyn

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky, PhD
(History), Associate Professor (Ukraine)

Reformation of the state government of Ukraine-hutmanshini in 1734-1750

Annotation. In the conditions of formation of state-legal institutes of Ukraine, interest in the formation and development of the national state of the Ukrainian people in the XVII century is steadily growing. After all, there is an objective historical connection between the state-legal phenomena of Ukraine, which diverge more than three centuries.

The Hetman Government (further: the State Agricultural University), both by name and by content, was a successful attempt by the Russian tsar to incorporate Ukraine into the Hetmanate. During the state reforms, the PSU implemented a number of measures planned by the Government of the Russian Empire aimed at establishing control over central and local authorities, unification of Ukrainian case-law and legal proceedings in accordance with all-Russian models.

In the course of being established as a temporary body that will work before the election of a new hetman, the CCP, in its turn, initiated measures of an incorporation character. In particular, the PSG took over the powers of the Hetman and the administrative part of the General Military Office, the transformation of the HVC into a technical institution, the subordination of the General Chambers of Commerce, the regular reports of the HSC to the GPU and the Senate, and the appointment of three Great Russian members to the General Military Tribunal.

The activities of the CCU promoted the distribution of the clerical norms and traditions of the Russian Empire to the state bodies of the Hetmanate. This process is characterized by a purposeful policy of the imperial administration to involve the Hetmanate's state bodies in the imperial state mechanism.

The primary measures of the Russian government in the Hetmanate, in view of the inevitable war with Turkey, have changed in the financial sphere.

Thus, the functioning of the SSU is characterized by a complex of inkorporatsionnyh by nature, measures aimed at subordination of the Supreme state bodies of the Hetmanate to imperial power structures and the final inclusion of Ukraine into the Russian Empire.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government.

Сергей Лапшин

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Функционирование Правление гетманского правительства в Украине в 1734-1750 гг. в контексте инкорпорационной политики Российской империи.

Аннотация. В статье на основе анализа комплекса источников и литературы проанализировано украинскую политику Российской империи в 30-50-х гг. XVIII ст., особенности ликвидации института гетманства и создания коллегиального органа. Определена компетенция ПГП и его мероприятия по подчинению государственной системы Гетманщины.

Функционирование ПГУ характеризуется комплексом инкорпорационных по своему характеру, мероприятий, направленных на подчинение высших государственных органов Гетманщины общеимперским властным структурам и окончательным включением Украины в состав Российской империи.

Ключевые слова: Гетманщина, политическая власть, автономия, инкорпорация камерализм, Управление гетманского правительства.